

В. І. ТИМОШЕНКО

*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
доцент Національної академії
Служби безпеки України*

ТЕОКРАТІЯ: ІДЕЯ ТА СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНОСТЬ

Проблема розбудови української держави не може успішно вирішуватись без ґрунтовної розробки теоретичної конструкції держави та визначення її сутності. При цьому сучасні дослідники мають враховувати досягнення своїх попередників, які в інших історичних умовах вирішували проблеми, що є актуальними і для нас. Окремі розробки ліберальної політико-правової думки вже вивчались, і найбільш прогресивні її надбання втілено на практиці. Консервативна ж теорія держави, як правило, залишається поза увагою вчених.

Консервативна політико-правова теорія сформулировала ідею теократії. Теократія (гр. теос – Бог і кратос – сила, влада) – боговладдя, що існує у двох основних формах: як ідея та соціальна реальність. До обох цих форм звертались деякі наші науковці. В сучасній науковій літературі проблеми теократії досліджувались переважно філософами, соціологами, іноді юристами. Про це свідчать праці І. Д. Осипова, Л. Й. Кондратюк, М. М. Азаркіна, І. А. Ісаєва та ін.¹ Теоретичним проблемам теократії присвячено монографію Є. М. Салигіна². Ми насамперед звернемо увагу на теоретичні дослідження ліберальних консерваторів, які обстоювали ідеї радикальних соціальних реформ, врахування національного досвіду державного будівництва, відмови від автоматичного перенесення здобутків західноєвропейських вчених на вітчизняний ґрунт, створення влас-

них теоретичних розробок майбутніх перетворень. Ці ідеї та принципи одержали належну розробку у творчості прихильників ліберального консерватизму, який набув чітко окреслених рис у російській та українській філософсько-політичній думці в останні десятиліття XIX ст. та остаточно сформувався в першій половині XX ст.

Теократична ідея є політизованим віровченням, заснованим на тому, що царства Божого, істинного правопорядку можна досягти лише завдяки панівній ролі церкви і верховних священнослужителів у державному житті. Залежно від форми вираження Божої волі, теократія може бути безпосередньою, коли божественні настанови не зафіксовані в писемних джерелах, а їх виражають представники (посланці) Бога усно, і представницькою, для якої характерним є вираження норм божественного закону в писаннях, священних книгах тощо. У теократії керівними засадами є не індивідуальна воля окремих людей, а найвища, божественна першооснова, або воля провидіння, яка через церковних ієрархів проникає в усі сфери державного життя, підпорядковує їх собі й веде державу шляхом, найкращим з усіх можливих, тому що його означив сам Бог. Зазвичай теократичні ідеї розвивались у межах віровчень, у багатьох з яких домінували уявлення про найвище, ідеальне (райське) суспільство, де люди живуть під безпосереднім божественним керівництвом у повній

гармонії з Божою волею. Тут панує добро, справедливість, немає жодних людських вад. Рай вбачали в подіях минулого або, навпаки, у віддаленій перспективі майбутнього людства, де він набуває образу "царства Божого", "золотого віку", "церкви Сина людського", що є кінцевою метою історії.

На вітчизняних державотворчих концепціях теократичний стиль мислення позначився в останній чверті XIX ст. Його поява була пов'язана з апокаліптичними уявленнями про те, що духовність історичної церкви зникла, вичерпала себе, а тому виникає потреба шукати новий духовний центр. В ренесансі теократичної ідеї значну роль відіграли теософські, окультистські тенденції, що розвивалися на тлі естетичного (символічного) світосприйняття. Питання про теократичну форму володарювання було поставлене як питання про нову політичну, морально-правову і насамперед релігійну свідомість, яка змінює світ об'єктивних відносин.

Сприятливим підґрунтям для теократичної ідеології є соціально-психологічний клімат, що створюється певними особливостями світогляду і мислення того чи іншого народу, що перебувають на рівні колективного несвідомого, тобто є архітиповими. У такому випадку можна констатувати, що структурні компоненти теократичної ідеї представлені не лише в окремих працях філософів та політико-правових мислителів, а й в образі мислення цілих етносів, націй, спільнот³.

На архітипові властивості теократичної ідеології звернув увагу І. А. Ісаєв, який правильно зазначив, що теократія як ідея характеризується не так поглядами про взаємовідносини держави і церкви, політики і релігії, як особливостями логіки теократичного мислення: “Для теократичного стереотипу державно-правового мислення характерним є не лише ступінь співвідношення та поділу духовної і світської влади. Навпаки, йому властиве прагнення до тоталізації, причому ідеологічний характер мислення стимулює в першу чергу тоталізацію духовних і невидимих аспектів влади. Тотальність подібного політичного мислення стимулювалась насамперед глибинною ідеєю всеєдності, яка ... може бути визначена як певний архітип”⁴.

Реанімації теократичної ідеї наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. значною мірою сприяли неодноразові спроби політико-правової теорії раціонально описати існуючий у суспільній свідомості архітип, що проявляється в категорії “всеєдність”. Осмислення категорії залежить передусім від змісту вихідних посилок, гносеологічних підстав свідомості, яка сприймає інформацію: всеєдність можна розуміти матеріалістично або ідеалістично. Християнське світосприйняття, яке надає перевагу аналізу духовних аспектів суспільного життя, бачить у всеєдності насамперед духовне⁵. В. Г. Лейбніц визначав всеєдність, універсум як збалансованість, що здійснюється вищим

розумом, який стоїть над світом⁶. Усвідомлення всеєдності передбачає, що значення кінцевих та одиничних явищ може бути розкрито лише в перспективі безконечного. За словами С. Л. Франка, “всеєдність – життя, в якому ніщо не залишається для нас зовнішнім і тому ворожим нам, і таким, що нас пригноблює, але все дається нам ізсередини, пронизує нас і внутрішньо присутнє в нас, як і ми в ньому”⁷.

Ідея “всеєдиного сутнього” стала центральною у вченні видатного російського філософа і публіциста В. С. Соловйова (1853-1900). Об’єктивно-ідеалістичне, теософське розуміння світу В. С. Соловйова протиставляє Богу реальний світ, матерію як його спотворене зображення. Матерія виникає в результаті діяльності Світової душі – Премудрості Божої (Софії), Божої присутності на тлі гріхопадіння. Цим і пояснюється перехід ідеального Космосу до реального Хаосу, розпад матерії на елементи, що протидіють, на атомізм у природі та “атомістичну” роздробленість життя людей.

Однак Світова душа розвивається в часі і стає певною мірою “іншою для Бога”, поступово проймається началом єдності і, будучи одухотвореною, знову наближається до нього. Софія, таким чином, – це матерія, що пройшла шлях, на якому максимально реалізувала властиву багатоманітність, і, разом з тим, одухотворилась, пройнялась началом єдності, обожнилась⁸. Безумовна всеєдність (як

досконалий онтологічний синтез істини, добра і краси) усвідомлюється, за В. С. Соловйовим, лише “суцільним” знанням, яке є поєднанням містичного, раціонального (філософського) та емпіричного (наукового) знання. Причому його основу складає містичне знання: віра в безумовне існування предмета пізнання; інтуїція (або відображення, що дає істинну ідею предмета); творчість (або реалізація цієї ідеї в умовах досліду). В. С. Соловйов відстоює єдність теології, філософії та науки і називає її “вільною теософією”.

У В. С. Соловйова все піддається моральній оцінці. Сама ідея всеєдності включає в себе Добро (Благо) як один із модусів (образів) Абсолютного. Ідея Добра пронизує природу, суспільно-історичний процес, його соціальні і політичні інститути, всі сфери суспільної свідомості і практичної діяльності, створюючи своєрідну систему юридичного космосу. Моральність тотальна, вона пронизує все⁹.

На думку В. С. Соловйова, сучасна йому держава і суспільство аж ніяк не відповідають ідеальній організації людського спілкування, яку він називав вільною теократією. Теократична держава, у трактуванні В. С. Соловйова, – це християнська держава, що є внутрішньою єдністю церкви, держави та народу. Істинну християнську державу визначають три головні фактори: духовний авторитет вселенського первосвященника, що представляє істинне минуле людства;

світська влада національної держави, що відтворює інтереси, права та обов’язки сьогодення, і вільне служіння пророків, що відкриває начало здійснення ідеального майбутнього людства. Гармонійне співробітництво цих трьох факторів – найважливіша умова соціального, національного і духовного прогресу¹⁰.

Ідеалом В. С. Соловйова стала вселенська християнська теократія, “суцільне суспільство”, де на державу покладається завдання боротьби під керівництвом церкви проти зовнішнього нехристиянського світу. Ця держава мусить піднімати світську спільноту до висоти церковного ідеалу. При цьому церква, як вище начало соціальних відносин, не повинна втручатись у державні та економічні справи. Щоб бути християнською, держава має підпорядковуватись Церкві Христа, але не фіктивно: Церква не залежить від держави, вона повинна мати центр єдності поза державою і над нею, тобто бути справді Вселенською Церквою.

У теократичній доктрині В. С. Соловйова вільна теократія є системою, що відрізняється як від державного і церковного абсолютизму, так і від аристократичної і демократичної республіки. У цій системі основний акцент робиться на божественну владу, а не людську. Особливість його теократії в тому, що вона – вільна. Влада в теократичній державі – це “самодержавство совісті”, або особлива форма служіння божественній волі. Вона не може проявлятися в амо-

ральних та фіктивних нормах, оскільки не потребує (як демократія) контролю знизу. Теократія водночас позбавляє державу її загального абсолютистського характеру і дає можливість суспільству вільно себе реалізувати в творчій діяльності. Держава, яка бачить свою мету лише в самій собі, взагалі не має ніякої мети. Держава мусить добровільно підпорядкувати свою діяльність вищим релігійним інтересам: поширенню християнства в світі; спільній праці людей під керівництвом церкви; створенню суспільства, заснованого на християнському ідеалі об'єднаного людства. Держава у В. С. Соловйова часто втрачає властивості юридичної категорії, вона зливається з церковною спільнотою. Тут простежується соловйовський теократичний принцип влади, що веде, зокрема, до тотального проникнення духовних та моральних основ в усі сфери соціального утворення. Вимоги духовної тотальності суспільства наближають В. С. Соловйова до тотальних філософів.

Аналізуючи переваги та недоліки ідеалу теократичної держави, створеного В. С. Соловйовим, ми можемо погодитись з Є. М. Трубецьким, який рішуче заявив, що подібні пошуки ідеалу загалом не можуть закінчитись успішно. Людина і весь земний світ недосконалі, гріховні, тому для організації суспільного життя слід використовувати радикальні засоби примусу. Повна свобода, необхідна для органічного поєднання земних і

“небесних” завдань ідеальної держави, не може бути досягнута в жодній державній і правовій формі. Теократичний ідеал В. С. Соловйова завжди залишиться ідеалом, який не має жодних шансів до реалізації. “Нежиттєздатність схеми всесвітньої теократії виявляється при кожній спробі уявити собі її конкретне здійснення. Вона розрахована на вільний моральний подвиг ідеальних святих, царів і народів, які добровільно і на совість виконують свої обов'язки, не піклуючись про права”¹¹. Тому основним завданням держави є охорона свободи громадян, а вищі цілі людського життя буде забезпечувати християнська церква. Отже, завданням політико-правового мислителя і державного діяча є не штучний синтез тих начал суспільного життя, які неможливо поєднати, а забезпечення їх взаємного гармонійного доповнення в житті суспільства та в особистому житті кожної людини.

Метафізика всеєдності, започаткована В. С. Соловйовим, стала головним напрямом, що розвивався мислителями російського релігійно-філософського ренесансу. До цього напряму належать філософські системи С. М. Булгакова, Є. М. Трубецького, П. О. Флоренського, С. Л. Франка. Ідею духовного єднання продовжив М. О. Бердяєв.

Релігійний філософ, економіст, теолог С. М. Булгаков (1871-1944) – зосередився на богословській та історико-релігійній проблематиці, що надихалася проектом побудови ці-

лісної “християнської соціології”, яка об’єднує всі сфери діяльності людини від господарства до суспільного життя. На його думку, вимога свободи не усуває залежності особи від суспільства, ця залежність змінює форми відповідно до нерівності людей. Мислитель вирізняє внутрішню (вільну) залежність та зовнішню (примусову). Якщо перша не порушує духовну свободу особистості, то друга пов’язана з необхідністю відстоювати своє фізичне існування у зовнішньому світі. Наслідком цієї необхідності є виникнення державного та економічного союзу. Людина потрапляє в залежність від обох союзів. Ідеал свободи особи в такому разі зводиться лише до того, щоб послабити або нейтралізувати цю залежність, перетворити її із зовнішньої у внутрішню, з примусової у вільну. Залежність від держави, як вважає С. М. Булгаков, уявляється політичним тиском не тому, що існує держава, а тому, що певні вимоги держави суперечать моральним почуттям індивіда. Отже, ідеал політичної свободи полягає не у знищенні держави (як того прагне анархізм), а в перетворенні її відповідно до вимог моральної свідомості¹².

Завдання держави С. М. Булгаков вбачав у захисті людського існування від звіра в людині. Держава є знаряддям у боротьбі зі “злыми стихіями” в людстві. Тому питання про форму держави є питанням практичної доцільності. Немає і не може бути абсолютної форми держави, при-

датної завжди і всюди. Загальною нормою для держави повинна бути умова: влада має служити своєму ідеальному завданню – благу суспільства, забезпеченню умов його існування¹³.

За переконанням С. М. Булгакова, не існує суто християнської або церковної форми держави. Ні церква не може стати державою, ні держава не вправі привласнити собі церковний авторитет, будучи світською стихією. Але ця стихія повинна пройнятися християнським духом та заповідями християнства. “Християнський громадянин повинен перевірити свою державну діяльність перед своєю християнською совістю. Лише за такого ставлення буде усунено і неналежне об’єднання церкви і держави та їх відчуження”¹⁴, – писав С. М. Булгаков. Цим не усувається ідеал церковної теократії, від якого християнство, як підкреслює С. М. Булгаков, не може відмовитись, але усувається та суперечність його здійснення, яку ми маємо при ототоженні органів влади та органів теократії. С. М. Булгаков підтримує ідеал вільної теократії, що висунув В. С. Соловйов: “... істинне відношення церкви і держави, без сумніву, є обопільною свободою, але не негативною свободою байдужості, а позитивною свободою узгодженої взаємодії в служінні одній спільній меті – влаштуванню істинної спільноти на землі”¹⁵.

Для С. М. Булгакова державна влада має священний авторитет. Во-

на започатковується в надрах народної душі, її поява лише впізнається і проголошується актом “волі народної”. Разом з тим влада – двояка за своєю природою, вона знає активне та пасивне начало, складається із володарювання і покори, причому і перше, і друге в основі своїй має ірраціональний та містичний характер¹⁶. За словами С. М. Булгакова, влада є боговстановленим засобом для зовнішньої боротьби із внутрішнім злом. Онтологічно правильним і глибоко обґрунтованим є прагнення до подолання влади – не до безвладдя анархії, а до зверхвладдя. Зверхвладдя “є ніщо інше, як боговладдя, теократія, яка і є онтологічним ядром влади”¹⁷. С. М. Булгаков стверджує, що мрія російського народу про “Білого царя” пов’язана не з мрією про самодержавну конституцію, а про певне подолання влади. На його думку, про те ж саме говорив і Ф. М. Достоевський, як про розчинення держави в церкві, і В. С. Соловйов, як про вільну теократію. Для демократичної релігії “людинобожія” держава є вищою формою життя – лжецерквою. Більше того, людство, організоване в державу, є земним богом. Легальність виявляється вищою формою людських відносин. Державність “народобожія” рано чи пізно має одержати такого главу, який може втілити претензії царства “від світу цього”. Цим і буде найповніше виявлена містика “людинобожія” у свідомому протиставленні християнству. На емпіричний по-

верхні відбувається розпад релігійного начала влади і панує секуляризація, а в містичній глибині готується і назріває нове одкровення влади – явище теократії¹⁸.

Таким чином, теократичне мислення виходило з того, що вищим завданням людського життя є покірність перед Божою волею. Керівна роль православного ідеалу у працях консерваторів була настільки яскравою та всеохоплюючою, що в її світлі можна дати повну характеристику суспільного життя. Теократична ідея втілювалась у світоглядному комплексі, куди входили не лише умовні образи, а й механізм здійснення ідеалів.

Вчення всіх прихильників теократичної держави так чи інакше включало в себе есхатологічні, хіліастичні, холістичні та месіанські ідеї. Есхатологізм виявився у твердженні, що з побудовою теократичної держави на землі встановиться рай, історичний розвиток завершиться єднанням людини з Богом. Християнське вчення про тисячолітнє правління на землі Ісуса Христа (хіліазм) було представлене в правлінні теократичного лідера, який завдяки своєму божественному дару поширює благодать на членів спільноти та вирішує їхні проблеми. Теократичні вчення були холістичні, вони охоплювали всі сфери буття особи і суспільства, чому сприяла ідея всеєдності. Месіанство теократичних теорій проявлялось у вченні про народ-богоносця, тобто народ-обранеця, який несе в світ

істинну віру і рятує його від гріхів та страждань. Месіанські ідеї часто конкретизувались в образі певного класу або верстви на чолі з авторитетним лідером чи правлячою групою.

Теократична ідея здатна об'єднати людей вірою у найвищу справедливість, усвідомленням та глибинним відчуттям причетності до найвищих, надособистісних першооснов буття. Ця ідея надихає індивідів на служіння найвищій правді, що виходить від Бога. Однак людина як породження двох світів – метафізичного і фізичного – поєднує у собі такі риси, які перешкоджають повному втіленню теократичної ідеї на практиці. Інстинкти, афекти, бажання збивають її з істинного шляху, підштовхують до безодні гріхів. Це змушує державу посилювати вплив на індивіда. Теократія не може існувати без релігійно-нормативного регулювання. Релігійні відносини влади виникають лише тоді, коли є релігійні норми, що встановлюють моделі належного і забороняють зразки гріховної поведінки.

Теократія як соціальна реальність – це форма державного правління, коли владу зосереджено у духовництва або глави церкви. У такому розумінні поняття “теократія” вперше було вжито давньовидавським істориком Й. Флавієм (37-95 рр.) стосовно державного устрою Іудеї, де з V по I ст. до н. е. влада належала жрецам на чолі з первосвящеником. Теократична організація відносин влади передбачає наявність інститутів управ-

ління і контролю, які за допомогою нормативних засобів забезпечують життєдіяльність колективів людей, охороняють порядок, вирішують конфлікти і спори. Однією з найактуальніших властивостей теократичної спільноти, яка відрізняє її від інших релігійних об'єднань та їхніх союзів, є можливість легітимного примусу підвладних індивідів. Теократія – це релігійна влада, заснована на силі, внаслідок чого її невід'ємним атрибутом є право на самостійну юрисдикцію, яку здійснюють релігійні лідери або авторитети.

Теократія відома у кількох варіантах. Це може бути і держава, де влада монарха розглядається як реальне, земне втілення волі Бога (богів). Такими були держави Давнього Сходу. В інших випадках виразниками Божої волі виступали жреці, церковні ієрархи. Монарх вважав своїм обов'язком виконувати їхні приписи (наприклад, у давньому Іудейському царстві).

Теократію можна класифікувати за релігійними підставами. Залежно від особливостей пануючої релігії, їх поділяють на монотеїстичні (Арабський халіфат, Ватикан, Ірак), політеїстичні (держави і племенні союзи доколумбової Америки, теократичні держави Давнього Сходу та ін.), етнічні (давньоєгипетська теократія, іудейська, теократія інків, майя) та транснаціональні – християнська, мусульманська, буддійська та ін.

Реально існуючі (або такі, що існували) теократії суттєво відрізняються від ідеалу теократичних праг-

нень – царства Божого. У теократії, як свідчить історичний досвід, нерідко використовувались вкрай жорсткі форми панування і покори. На нашу думку, сучасні дослідники мають акцентувати увагу на таких

здобутках теократичної теорії, як обґрунтування значення психологічних мотивів у суспільстві і державі, та на соборності, як онтологічній основі суспільства.

Література

1. Див.: *Осинов І. Д.* Философия русского либерализма (XIX – начало XX в.). – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1996. – 192 с.; *Кондратьев Л. Й.* Історія соціології України в іменах. – Луцьк: Вид-во ВДУ, 1996. – 108 с.; *Азаркин Н. М.* История юридической мысли России: Курс лекций. – М.: Юрид. лит., 1999. – 525 с.; *Исаев И. А.* Политико-правовая утопия в России (конец XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1991. – 272 с.
2. *Салыгин Е. Н.* Теократическое государство / Центр конституционных исследований Московского общества Научного фонда. – М.: Б.М., 1999. – 126 с.
3. Див.: Там само. – С. 30.
4. Див.: *Исаев И. А.* Рецидив теократической утопии: церковь и феодальная государственность в расколе // Историко-правовые вопросы взаимоотношений государства и церкви в истории России: Сб. научных трудов ВЮЗИ. – М.: ВЮЗИ, 1988. – С. 111.
5. Див.: *Исаев И. А.* Политико-правовая утопия в России (конец XIX – начало XX вв.). – С. 65.
6. Див.: *Лейбниц В. Г.* Соч.: В 4 т. – М.: Мысль, 1982. – Т. 1. – С. 282.
7. *Франк С.* Духовные основы общества. – Париж, 1930. – С. 184.
8. Див.: *Азаркин Н. М.* Указ. тр. – С. 303.
9. Див.: Там само. – С. 304.
10. Див.: *Радлов Э. Л.* Владимир Соловьев. Жизнь и учение. – СПб.: Образование, 1913. – С. 174, 175.
11. *Трубецкой Е. Н.* Миросозерцание В. С. Соловьева. – М.: Медиум, 1995. – Т. 1. – С. 545.
12. Див.: Власть и право: Из истории русской правовой мысли / Сост.: А. В. Поляков, И. Ю. Козлихин. – Л.: Лениздат, 1990. – С. 260, 261.
13. *Булгаков С. Н.* Церковь и государство // Вопросы религии. Вып. I. – М., 1906. – С. 67.
14. Там само. – С. 100.
15. Там само.
16. Див.: *Булгаков С. Н.* Свет невечерний: Созерцания и умозрения. – М.: Республика, 1994. – С. 335, 337.
17. Там само. – С. 338.
18. Див.: Там само. – С. 339, 344.

